

Hermann Zoltán

SZATÍRA AZ 1840-ES ÉVEK IRODALMI ÉLETÉRŐL

Politikai divatok, 1863

Jóllehet, a recepciótörténet magára Jókaira – a regény 1862-es(?) első kiadásának *Előszavára*, és a Nemzeti kiadás tizenhetedik kötetében, 1894-ben megjelent *Utóhangjára* való hivatkozással hol irányregényként, hol kulcsregényként említi a *Politikai divatokat*, ideiglenesen függesszük fel a két regénytípológiai kategória érvényességét. Jókai így kezdi a regényt:

„Hiába mondják nekünk, válasszátok külön a magányéletet a közélettől; tudjatok érzelmesek lenni, mint a német, praktikusok, mint az angol, elmések, mint a francia – költők azok, anélkül, hogy politizálnának. Írjatok úgy, hogy az elmondott mese ne legyen feltűnően magyar történet, tele a közélet lármájával; hogy tudja azt élvezni akármi nemzet szülötte is, egyszóval: ne írjatok mindig irányregényt. [...] Nem lehet szót fogadnunk; lehetetlen az. [...] Nálunk minden életregény, minden családi dráma annyira össze van nőve a nemzet közéletével, az általános bú és öröm, a történelmet alkotó közemelkedés és süllyedés minden egyes életregény alakulására oly határozott befolyással bírt mindenkor, hogy ez alaphangot semmi költő nem mellőzheti, anélkül, hogy élethűtelen vagy éppen frivol ne legyen.”¹

Már Gyulai Pál is kiigazítja Jókai irányregény-sugallatát:² „Jókai, úgy látszik, a politikai és társadalmi viszonyok rajzát, melyet különben a regényekben ritkán kerülhetni ki, a nemzeti életbe mélyedést, a nemzeties felfogást, melynek minden nemzeti költőben meg kell lenni, s más ilyesmit nevez itt irányregénynek ... stb.”

Tarjányi Eszter a *Budapesti Negyed 57.*, *Jókai Budapestje* című számában közölt tanulmánya az *Egy magyar nábobnak* és a *Politikai divatoknak* az 1860-as évek elején még nem létező³ *családregény* – ezt Gorilovics Tivadar 1974-es könyvére hagyatkozva állítja – felé való tapogatózását igyekszik bizonyítani: „Jókai – írja Tarjányi Eszter – [...] az irányregény kategóriáját kívánta kitéríteni annyira, hogy a *Nábob* – és tegyük hozzá: a *Politikai divatok* – még beleférhessen.” Jókai azonban nem az irányregény és a családregegy, hanem, ahogy ő írja, az irányregény és az *életregény(!)* elválaszthatatlanságáról beszél az *Előszó*ban.

Hasonló a helyzet a kulcsregény-kérdéssel is. Ha alaposabban megnézzük Jókai 1894-es *Utóhangjának* gondolatmenetét, felismerhetjük, hogy Jókai nem azt igyekszik igazolni, hogy a *Politikai divatok* hogyan „tünteti vissza” „a 48/49-iki” világot, hanem éppenséggel amiatt mentegőzik, hogy miért nem tudott műve kulcsregénnyé válni: „Valószínűleg föltűnik az olvasónak az a

1 JÓKAI Mór: *Politikai divatok*. S. a. r. SZEKERES László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. (JMÖM Regények 14.) 5. p. [A továbbiakban JMÖM Regények 14.] [A kiemelések a továbbiakban tőlem – HZ.]

2 GYULAI Pál: *Jókai legújabb regénye*. In: *Gyulai Pál válogatott művei*. S. a. r. KOVÁCS Kálmán. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989. (Magyar remekírók) 150. p.

3 GORILOVICS Tivadar: *A modern polgári családregegy*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974.

sok hézag, ami e regény folyamatán elárulja magát. [...] Köztudomású tényeken átugrik a mese, s lesz belőle mese, ahol lehetne igaz történet... [...] A jellemekek széles alapon vannak megkezdve, s erre az alapra alig van valami fölépítve. A nagy, dicsőségteljes harcból, mely a szereplő alakok tisztító tüzet képezte, semmi sem jut érvényre, csak a végkatasztrófa; az is csak allegóriákban, amiknek a sorai között kell keresni a komoly valót; a történelmi háttér pedig egészen elvész, a korrajz elhalványul, az előadás hangulatában a hazafias lendület kerületesik.”

A kulcsregény tökéletlenségének okát természetesen ismerjük, az első füzetek után félbeszakadt és a *Honban*, 1863. januárban újraindult, száztizenegy folytatást megélt közlés történetét, a lapban közölt Zichy Nándor-cikk Jókai számára is kellemetlen következményeit, az egyhónapos börtönt – furcsamód a folytatások megjelenését a börtönben töltött idő nem akadályozta; szintén Jókaitól tudjuk, hogy a gróf is minden délben hazamehetett ebédelni, majd ebéd után, minden délután komótosan visszaballagott a budai József-laktanyába –, és a cenzúra akadékoskodásait. Persze nem lehet csodálni, ha a cenzúra és a rendőri szervek „túlreagáltak” Zichy *Alapkérdéseink* című cikkét és a *Politikai divatok*nak a folytatások miatt előre nem tudható „leleplező” részleteit: alig egy-másfél évvel Teleki László öngyilkossága után. Ha hinni lehet Jókainak, a regénynek terjedelmileg majd nem egyharmada „pocsékba” ment – kézirat nem maradt fenn –, a kieső harmad egy részét pedig nyilván kénytelen volt újraírni. A *Politikai divatok* tehát több, mint irányregény, de kevesebb, mint kulcsregény. (Ha a családregegy fogalma ekkor még nem is – persze mi van Fáy *Bélték-házával?* –, de a kulcsregény fogalma Dugonics *Etelkájának* „kulcsa” óta bizonyosan nem volt ismeretlen.)⁴

Tény, hogy az 1963-as kritikai kiadás szerkesztője, Szekeres László is hiába küzdött az első pillanatban kézenfekvőnek tűnő kulcsregény-konceptióval. A regény első fejezeteiben ugyan egyértelműnek látszik a Petőfi-Pusztafi és a Jókai-Lávay párhuzam, a későbbiekben azonban feltűnő lesz a regényhősökkel és a történettel való tudatos írói játék: „lesz belőle mese”, „élethűtlen” regény – ahogy Jókai írja. Kiderül, hogy Petőfi vonásain két szereplő is osztozik (Pusztafi mellett Zeleji Róbert), s hogy Pusztafi nem is olyan pozitív figura, ahogy a Petőfi-kultusz azt az 1860-as években vagy később megkívánna. A Lávay-Júlia-történet látványosan ellentmond a Jókai-Laborfalvi-történetnek. Szerafin sem az a kimondott Szendrey Júlia. Szekeres László sem merészkedik tovább a kérdést körüljárók interpretációinak korrekt ismertetésénél: igyekszik a nem makulátlan Petőfi-képet az éppen Laborfalvi Róza miatt kitört és Petőfi haláláig/eltűnéséig nem csillapodó Jókai-Petőfi ellentétet magyarázni stb.

A mai olvasó azonban jobb, ha nem követi ezt az észjárást. Jókai „élethűtlen” jelzője óvatosságra int. „A történelmi férfiaké, a nőknél hadd beszéljen a regény” – írja a regényben az elbeszélő. A „regény” szó, ahányszor előfordul a *Politikai divatok* szövegében – leszámítva az *Előszó* és az *Utóhang* említéseit –, mindannyiszor a fikcióra és az illuzórikus látszatvilágra utal, már-már precízen az olvasó felől elgondolt iseri imagináció fogalmára. Retorikai értelemben a *regény*-médium említése mindig a referencialitáson, a történelmi tények és az elbeszélés megfeleltethetlenségén ironizál.

– Mit gondolkod? – szólt hangosan Pusztafi.

– Azt gondolom, hogy te egy hájnak induló táblabíró vagy, akinek annyi bátorságod sincs, mint a tyúknak az úszáshoz; s még én arról képzelődöm, hogy a te arcod mennyire hasonlít Saint-Justéhoz? S még én tégedet kedves Saint-Justömnek szoktalak címezgetni? Vagy te Saint-Just? Vagy bizony citoyen Picotin!

4 *Etelkának kulcsa*. In: DUGONICS András: *Etelka*. S. a. r. PENKE Olga. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002. 462-483. pp., magyarázatok: 420-422. pp.

Béla e gúnynévre felpattant.

– Azt kétszer se mondd!

– Az vagy, Picotin; nem Saint-Just.

Azt természetesen igen kevés ember fogja tudni, hogy citoyen Picotin valami francia *regénybeli* jámbor szücsmester, ki a tigrisek farkát is meg meri cibálni, mikor tudniillik a bőrük le van húzva. A két jó barátnak még olvasmánya is annyira ugyanegy volt, hogy az ilyen célzatok egészen megjárták kettőjük közötti forgandó értéknek. *(Aki nem megy, de menettetik)*⁵

Akiknek nagyon jó emlékezetük van, még talán révedezik előttük, hogy ez a nap március tizenötödike volt. Valószínűleg nagyon régen el van az már feledve.

Ezen a napon két nevet emlegetett nagyon a közönség: Pusztafi és Lávay Béla neveit. Milyen régen elhangzottak már azok is, mindazzal együtt, ami akkor történt.

Kérem: hiszen mi nem történetet írunk, hanem *regényt* és *divatokat*.

Tehát e napon divat volt mindenkinek az utcán lenni. *(Aki a sorsot kényszeríti)*⁶

De nem akarom én leírni a férfiak fényes dolgát; regényt írok: divatokat. Nők történetét, kik küzdöttek erősebb ellenséggel, mint a férfiak; kik küzdöttek azután is, hogy amazok elnyugodtak, kik küzdöttek a sorssal. A história férfiaké, a nőknél hadd beszéljen a *regény*.

Hiszzen én csak divatokat írok. Férfiak divatjait. Óh, milyen változandó a nők ízlése, színben, ruhában, kelmében, fejékben, hajfodrozatban! Mi tegnap kapós volt, holnap eldobva hever. Amit az egyik farsang imádott, a másik farsang már csak álarcnak viseli, s tavalyi viseletéért az utcán járót kinevetik. Ilyenek a nők a maguk divatjával. Hát a férfiak divatja? Melyik állandóbb, melyik változóbb? A jelmez-e vagy a jellem? [...] »Bizony, édes kincsem, az nem cotillonfigura!« – szokta ilyenkor dorgálni tréfásan, s ha a kisasszony azalatt, míg ő kinn járt a zöltséget tisztítani, ott benn ki hagyta futni a húslevest, hogy az öreg asszonyság csak a nagy süstörgésre szaladt már be, akkor volt mit hallani Szerafinnak zongorahangjegyekről, francia regényekről és tájképfestésről, mint amelyek miatt mindig bátran el-kifuthat az embernek a leveze a fazékból. *(Háztartás, igen szűk körülmények között)*⁷

A szomorú kastély egyik vendége volt Béla is. Ő egy félreeső helyet keresett ki levélírássra.

A *regényes*, ábrándos kis lugas éppen alkalmas volt ily szerelmes eszmék születését látni.

Levelét írónnal írta tárcája pergamen lapjára. *(A feleség)*⁸

Szerafin nem érezte magát jól a két hercegnő társaságában; valami ellenszenvet, valami delejes ingerültséget érzett magában, midőn velük egyedül maradt; nem tudott magának számot adni róla, miért.

Olyankor, mihelyt szerét ejthetné, megszökött tőlük, lement a kertbe, valami *regényt* vitt magával, leült valamelyik „bosquet”-ba, s hagyta magát keresni, és olvasott, és ábrándozott, míg Olga és Feodora rá nem találtak ... *(Egy ember, aki nem az, ami)*⁹

5 JMÖM Regények 14. 36-37. pp.

6 JMÖM Regények 14. 85-86. pp.

7 JMÖM Regények 14. 117-118. pp.

8 JMÖM Regények 14. 172-173. pp.

9 JMÖM Regények 14. 273. p.

A jó Blum avandzsérozott: pénzügyi tanácsossá léptettetett elő. Ő igen jó ember, aki felől akárki megírhat akármekkora *regényt*, anélkül, hogy érintkezésbe jönné vele. Egész nap büroójában ül. Hagyjuk őt ott.” (*A table moving korszak*)¹⁰

– Kedves Szerafin, ne vegye tőlem rossz néven (most már nem tegezte többé), nem is veheti, ha én a kegyed életét kritikai szemmel tekintem. Régóta nézem kritikai szemmel; egyéb dolgom sincs már a világon, mint azt a *regényt* tanulmányozni, amit kegyed saját életéből csinál.

– Kérem – szolt bele Szerafin –, a *tárcaregényeket* nem szokás addig megbírálni, míg be nincsenek végezve.

– Kivéve azt az esetet, amikor a *regény* tárgya oly régiókba száll alá, amik az olvasót azon nyilatkozatra bírják, hogy „Erre a lapra tovább nem prenumerálok”.

– No, és az én *regényemnél* az volna az eset? – szolt Szerafin neheztelő hangulattal.

– Tán nincs. De lehetne. S éppen azért én nem mint kritikus, de mint jóbarát jövök a szerzőt valamire figyelmeztetni. Ha egyszer be van fejezve a *regény*, akkor a kérlelhetlen kritika veszi bonckése alá, akkor már javítani nem lehet rajta. Még most a kifejlődés en famille intézhető el; a törlés még most szabad. (*A két öreg*)¹¹

Ki van ugyan írva a kapu alatt, hogy »a koldulás és házalás tiltatik«, hanem azért tán csak nem dobnak ki. Bízom az inasának a protekciójában, akire ráismertem a bakon. Úgy hiszem, Vencelnek híják. Még Komáromban tanultam megismerni e magas ülésű férfiút, mikor látogatáson voltam náluk. Akkor nagy jót tettem vele, két húszas borraalót adtam neki; és én *úgy olvastam a regényekben*, hogy az emberek a jótéteményeket meg szokták hálálni, s azokra hosszú idők múlva is megemlékeznek. Talán kieszközli, hogy úrnője színe elé juthassak.

Hahhahaha!” (*A kísértet*)¹²

Minden bizonnyal egy harmadik, vagy egy negyedik, akár a „*regény*” műfaji kritériumainak jelenlétét is megkérdőjelező hipotézist is felállíthatnánk a *Politikai divatok* műfaji kereteit, sőt műfaji dinamikáját illetően. Lehetne például *korrajz* – esetleg *regényes*, vagy „magyar” jelzővel –, mint Vas Gereben 1856-os *Nagy idők, nagy emberek*.¹³ Ha összevetnénk Vas Gerebent és Jókait, azt láthatnánk, hogy lényegtelennek tűnő elemek mutatnak lényeges különbségeket. A *Nábob* például lehetne *regényes korrajz*, hiszen valós, történelmi személyek is jelen vannak a fiktív történetben, ahogy a *Nagy idők, nagy emberek*ben is John Bowring vagy Kisfaludy Sándor. A *Politikai divatok*ban azonban senki sem a saját nevéen szerepel – de van, aki két néven is! –, nincs Kossuth, nincs Klapka, csak Komárom neve említődik gyakran.

Felmerülhet, hogy – akár műfaji jelleggel is – valamilyen önreprezentáció, sőt valamiféle Komárom-mitizálás a célja a *Politikai divatok*nak. Az előbbi könnyen cáfolhatjuk: legalábbis látványos ennek az írói imázsépítésnek a színe és fonákja. Amikor például a kritikai kiadás jegyzeti dícsérik Jókait Hargitay Judit/Laborfalvi Róza „érdemeinek és erkölcsi értékeinek hiperbolisztikus felnagyításáért”,¹⁴ vagy amikor a jegyzetíró Sötér István „megnyugtató” interpretációját emlí-

10 JMÖM Regények 14. 399. p.

11 JMÖM Regények 14. 418-419. pp.

12 A *regény* befejező mondatai: JMÖM Regények 14. 460. p.

13 Vas Gereben: *Nagy idők, nagy emberek. Magyar korrajz*. Sommer Lipót Nyomda, Bécs, 1856.

14 JMÖM Regények 14. 510. p.

ti annak kapcsán, hogy a *Politikai divatok* Petőfi-képe nem a népies és forradalmi Petőfit, hanem az 1847-es *Felhők*-ciklus meghasonlott Petőfijét idézné fel; nem nehéz felfedeznünk az iróniával és direkt eldönthetelenségekben megírt *Politikai divatok* egyértelműsítésére, „kiegyenesítésére” törekvő, újra meg újra megjelenő recepciótörténeti szándékokat. Miért ne lehetne Petőfit iróniával emlegetni, sőt, miért ne lehetne a szerzői önreprezentáció is ironikus? (Hiszen a *Politikai divatok* „Petőfije” túléli 1849-et.) Vagy önironikus. De másról is szó van: az elbeszélőnek igazából nem a valóságos történet a fontos, hanem a valós életesemények, emblematikussá vált jelenetek kimozdítása az alakuló kultusból, például azáltal, hogy a regényben egészen más eseménysorok vezetnek ugyanazon szituációhoz. Jó példa erre az *Aki a sorsot kényszeríti* című fejezet elbeszélése 1848. március 15-éről. A fontos, hogy Jókai/Lávay és Judit/Laborfalvi Róza csókja feltétlenül a színpadon történjen meg, de az ide vezető eseménysorok egy alternatív világot rajzolnak ki; fontos szerepet játszik Pusztafi/Petőfi robusztus testalkata, ami aligha felel meg a tényeknek stb. Sőt mintha Pusztafi nem is Petőfit, hanem Petőfi „szobrának” a szerepét játszaná. Mi a célja ennek az alternatív valóságképzésnek? Jókai elbeszélője mintha azt modellezné, hogyan keletkezik a kultusz, milyen deformációkra tesz szert egy „megtörtént tény” pusztán azáltal, hogy kultusztárggyá válik; hogyan alakulhatnak ki alternatív valóságok és alternatív narratívumok a regény fiktív terében. És persze ne keverjük össze a *Politikai divatok* 1862-63-ban író Jókait az 1894-ben a regényírás idejére visszaemlékező, a legkifinomultabb ironizálás közben önmagától azért kicsit meghatódó Jókaiával.

A *Politikai divatok* műfaja, elbeszélői regisztere valahol a szatíra körül keresendő.¹⁵ Alapvetően azonban nem „a” klasszikus szatirikus regények poétikai fogásait alkalmazza benne, hanem az elbeszélő, és konkrétan a történetalakító elbeszélőnek az eseményekhez, a hősökhöz és önmagához való viszonya szatirikus. Ez már nem is a bevált, Jókai-féle ironikus elbeszélői magatartás, hanem bizonyos értelemben írói – politikai – kockázatvállalást jelent. Ez az írói attitűd az 1820-ban Virág Benedek fordításában magyarul is megszólaló horatiusi szatíra felől jön, a *Szatírák Horatiusból* II. könyvének első szatírájából, amelynek tartalmát Virág Benedek így foglalta össze:

„Horátius beszélget Trebátiuszal, kitől tanácsot kér ha írjon-e, vagy ne még több szatírárt, mivel némelyek nem jót mondanak verseiről. Az öreg törvénytudó és Prókátor azt javasla neki, hogy ne írta: de Horátius, nem elégedvén meg azon okokkal, mellyekkel ötlet Trebátius a' szatírárástól el akará ijeszteni, tollat fogott, és írt.”¹⁶

15 A „szatíra” fogalma kapcsán nem feledkezhetünk meg Széchenyi 1857-ben, Döblingben írt feljegyzéséről, amelynek valószínűleg nem véletlenül adta Károlyi Árpád a *Nagy magyar szatíra* címet. A magyar irodalom szatirikus hagyományairól ld. SZALAY Károly: *A magyar szatíra száz éve*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1966. Szalay a Jókai-kortársak közül terjedelmes fejezetekben tárgyalja Petőfi, Arany, Madách szatírai írásait, de Jókairól nem sok szó esik a könyvben.

16 VIRÁG Benedek: *Szatírák Horatiusból*. Budán, a királyi Universitas betűivel, 1820. 69. p. A politikai szatíra horatiusi fogalmáról ld.: KÁRPÁTI András: *Római Lalage-dalnokok. Az „Integer vitae” mint szerepjáték és kritika*. In: *Horatius arcai*. Szerk. HAJDU Péter. Reciti Kiadó, Budapest, 2014. 77-95. pp.: „A Szatírák első könyvének világában [...] az utcán, közszájon forognak az erkölcsi és az esztétikai témák, melyeket a versben a beszélő és a közönsége közvetlenül tárgyal ki egymással, és ezek jogi vagy politikai konzekvenciái lényegében figyelmen kívül maradnak. A második könyvben viszont Horatius a hangnem- vagy műfajválasztást olyannak állítja be, mint aminek akár politikai vagy törvényszéki kockázata is lehet. Az első könyv irodalmi vitáihoz csak közönség kell, a másodikban a jogtudós idősebb barát, Trebatius

A szatíra tehát az írás etikai motivációihoz kötődik, ahogy azt egy másik Zichy, Zichy Antal – az Akadémia első osztályának néhai elnöke, ugyancsak 1871-ben – Horatiusról megírta.¹⁷

A *Politikai divatok*, amelyről a *Magyar Sajtó* 1862. augusztus 17-i beharangozója azt írja, hogy benne a politikai életben szereplő „nevezetesebb egyének” egész sora szerepel, társadalmi szatíra, módszere pedig, hogy alternatív és fiktív társadalomképet „rajzol”, ahol semmi sem ugyanaz, mint ahogyan a társadalomtörténet feltárhatná, de lényegében minden ugyanúgy történik.

Nagyon pontosan követhetők azoknak a folyamatoknak a „regényes” átiratai, amelyekről Kövér György ír a *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* első részében.¹⁸ A XVIII. század végétől a modern társadalmak működésének alapképlete az elithez való tartozás igényének megléte. Talán összemérhető azzal a metaforikus elmélettel, amit Helmut Schoeck az irigységről mint pozitív társadalmi felhajtóerőről írt monográfiájában: „Mások irigységének – látens vagy potenciális – jelenléte tudatunkban vagy tudattalanunkban gravitációs erőterként hat: társadalmilag releváns, vagy legalábbis társadalmilag látható (tehát nem csak saját magunk által észlelhető) viselkedésünket meghatározott pályákon tartja, amely nem térhet el tetszőlegesen távolra a középponttól. Amennyiben mármint egy csoport vagy társadalom jóformán minden tagjára vonatkozik ez a gátlás, annyiban mindannyian sakkban tartjuk egymást, nem tudunk tetszőleges újításokat viselkedésünkbe bevezetni.”¹⁹ Közelebről szemlélve a Schoeck-idezet is lehetne a *Politikai divatok* voltaképpeni tárgya: a regény szatíra az újításokkal, az elit felé törekvésekkel szembeni társadalmi gátlásokról.

A kora- és későreformkori magyar elitnek voltak stabil és változó elemei: az arisztokrácia, a vagyonosabb polgári rétegek, az egyházi és folyton változó összetételű vármegyei és országgyűlési politikai elit. A közrendűek és a nemzetiségek elit felé való törekvésének rendelkezésére álló lehetőségek elsősorban a kulturális irányból voltak nyitottak, a művész- és tudós-pályákon. (De hölgyek például csak a társadalmi vagy politikai elitből való származásuk, szerencsés házasság vagy színésznői ambícióik révén – lásd Hargitay Júlia regénybeli alakját – lehettek tagjai az elitnek.) A reformkori társasélet, a cercle-ek és kaszinók, az olvasókörök, a sajtó és a divatlapok – a divat: Roland Barthes szerint önmagában is az állandóan változó elithez való tartozás külsődleges demonstrációja²⁰ – ennek a társadalmi mozgásnak, az elit felé törekvésnek a diskurzusát teremtik meg. A „regény” pedig ezt az 1830-1860-as évekre értett divat-diskurzust használja, működteti vagy éppen bírálja. Ha végignéznénk a *Politikai divatok* regényhőseit, akár egyenként is pontosan lehetne látni ennek a diskurzusnak a nyomait. Lávay, Pusztafi, Hargitay Júlia és Szerafin, Glanz Melchior, Fertőy, Bárzsing és a többiek – jóllehet mindannyian, külön-külön is több későreformkori és '50-es évekbeli „karrier-” vagy „bukástörténetre” emlékeztethették az egykorú olvasókat – feltörekvésének szatirikus, torzképeit olvassuk a regényben. Feltehetőleg a címben szereplő „di-

Testa lesz (*Sat.* II.1), akivel a diskurzus négy szemközt folyik, és aki adott esetben segíthet védekezni is. A szatírában a sebezhető költő nyugalma és épsége a tét.” – írja Kárpáti András (92. p.) Kirk Freudenburgra hivatkozva: FREUDENBURG, Kirk: *The Walking Muse. Horace on the Theory of Satire*. Princeton University Press, Princeton, 1993.

17 ZICHY Antal: *Quintus Horatius Szatirái (Ethikai tanulmány)*. Magyar Tudományos Akadémia, Pest, 1871. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből II. 6.)

18 GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 11-37. pp., 170-187. pp.

19 SCHOECK, Helmut: *Az irigység. A társadalom elmélete*. Helikon Kiadó, Budapest, 2007. 155. p.

20 BARTHES, Roland: *A divat mint rendszer*. Helikon Kiadó, Budapest, 1999. 123-143. pp.

vat” szó is ezt az elit iránti vágyat metaforizálja, többféleképpen. Maga a regényszöveg is ad ehhez támpontokat, mi több, árnyalt kontextusaival – szóösszetételeivel együtt több mint hetvenszer írja le a szerző – kulcsszava is a regénynek.

Nálunk mindenki benne él a közéletben; a munkás ettől várja jobb sorsát, a kereskedő üzlete felvirágzását; a tudománynak ez ad vállára szárnyat vagy lábára láncot; a jellem ebben edződik acéllá vagy olvad salakká; ennek saját kultusza van, saját dogmái, saját költészete és különösen saját *divatjai*. [...] Ki ne tudná, csak másfél évtized alatt hány politikai eszme vált uralkodó divattá közöttünk; hány áldozatot és mily nagyokat vitt magával, akiknél az több volt, mint *divat*, s akik hívek maradtak még akkor is eszméikhez, midőn azok már *kimentek a divatból?* (*Előszó*)²¹

A diskurzus része, sőt a diskurzus 1840-es évekbeli színtere a konkurrens *divatlapok* írott szövegei és olvasóik társalgási kultúrája:

Ilyenformán a két szomszéd kapu két tökéletesen organizált pártot képviselt, melynek voltak kertesvezérei és nyers tömegei, zászlói, előharcosai, csatái, győzelmei és veszteségei, sőt még az akkori korlátolt *divatlapirodalmi* üzlet mellett is külön moniteurjei; mindkét félnek meg lévén a maga vidéki levelezői rangra emelt tollfogható embere, aki a „*Pesti Divatlap*” és „*Honderü*” hasábjain az illető magán- és közvigalmakat, műkedvelői előadásokat, az azokban működők bájait és toalettjét nagy buzgalommal leírja, nem kímélvén a magasztalást saját ügyfelétől s az oldalgóságokat az ellenfél számára.

Az öreg katona Kolbay bácsinál 1812-ben „megállt” a divat: ezt úgy kell értenünk, hogy az öreg a háborús érdemeire való tekintettel került a társadalmi elitbe:

Ez Kolbay bácsi, nyugalmazott őrnagy. [...] üstökét most is úgy kiviaszkolja, hogy ég felé áll mind a három; s a históriával is ott állt meg, ahol a bécsi kongresszuson a fejedelmek tiszteletére rendezett tűzijáték rakétái elpattogtak. E napon túl nincs történet, nincs eszme, nincs *divat* rá nézve; ott megállt vele a világ. (*Mendemonda*)²²

Jókai ironikus utalása a '48-as, radikális különbözni-vágyás és ennek 1861-es, demonstratív utánzása közötti különbségre. Jókainál megvan a barthes-i megfigyelés is: a divat csak variánsként tér vissza.

– Nem látja ön még Pusztafit? – kérde Szerafin Lávaytól.

– Ott jön ni! – mutatott ez felé, s hirtelen otthagya úri társaságát, az érkező elé sietett.

A költő magas, izmos alak, barna, szabadon zilált fürtökkel, kicsiny bajusszal s nálunk szokatlan spanyol kecskeszakállal. Viselete: sűrű gombos dolmány, zsinóros felöltővel, magyar nadrág és rojtos csizma, feltűrt karimájú kalap. Egészen 1861-iki divat. Csak a nyakkendő hiányzik nyakáról, melyet szabadon hagy a kétfelé hajtott fehér inggallér. Iránk pedig abban az esztendőben 1847-et, s viseltünk frakkot, pantallont és fényes kürtőkalapot, s annál fogva na-

21 JMÖM Regények 14. 6. p.

22 JMÖM Regények 14. 15-16. pp.

gyon megnéztük az olyan embert, ki viseletében tizennégy évvel megelőzte a divatot. (*Aki nem megy, de menettetik*)²³

Az 1848-as események leírása a divat-diskurzus nézőpontjából. Lényegében keserű és szatirikus értékelése annak a magatartásnak, amely a külsőségeket, a jelképeket tekintette fontosnak és nem a társadalmi összefogást, az átalakulásra tett kísérletet.

Néhány hónapig tartott az a *divat*, amikor gyönyörű szép tollakat viselt minden ember a kalapján; ki fehérret, ki feketét, sokan rózsaszínűt is; ők ugyan azt hitték, hogy az veres. Valódi verseny volt, kinek van szebb, hullámzóbb tollbokrétája. Ami pedig a nemzetiszín szalagszallagokat illeti, azokban valódi fényűzés fejlődött ki, a kokárdák most már bársonyból is készültek, középett ezüst országcímerrel; kezdték őket csillag alakúra is idomítani, nagy kerülettel, hogy messziről olyat mutasson, mint egy mediatisált herceg rendjele; sőt mikor az erdélyi unió kimondatott, akkor még a veres-fehér-zöld mellé a kék és aranyszín is fölvetetett a kokárdába; ami már csakugyan elég ragyogó volt.

Hanem azután úgy nyár vége felé kezdett úgy látszani, hogy a toll nem teszi azt a jó szolgálót, amit az ember várna tőle; sem az a toll, mely a kalapokat ékesíti, sem az a toll, mellyel a mérges vezércikkeket írják, sem az a toll, melynek fosztott pelyhein olyan szépeket lehet álmodni. Más felé hajlik a *divat*, a fiatalság kezd tollas főveg helyett apró zsinóros sipkákat viselni.

Éppen a toborzó zenéje vonul végig Judit ablaka alatt, melyet egy csapat újonc fiatalság követ... (*Új élet*)²⁴

Jellegzetes, finom Jókai-irónia, hogy a zenekari tribün, a *gloriett* békeidőben és háborúban is a társasági élet középpontja:

A város és az ó fellegvár sáncai közt terül egy kis sétány, melyet kevélységből angolkertnek is neveznek; ennek a közepén van egy gömbölyű emelvény, melyen hajdani boldog időkben a katonai zenekar szokott esténként játszani a közönség mulattatására. *Divat* volt olyankor itten sétálni. [...]

Ma azonban szokatlanul népes volt az angolkert, s a zenekar tribünjén igen élénk társalgás folyt javában, midőn Bárzsing odaérkezett.

Tudta jól, hogy miről foly a szó. Éppen azért sietett oda.

Egy csoport nemzetőrtiszt, kiknek csapatjai a belső várban feküdtek, tartott haditanácsot valami igen fontos ügy felett. (*Egy város a várban*)²⁵

A hatalomváltás nyelvi leképeződése:

Mint a kívánság, lépett be a sátorba éppen a kis pletykahordó Blumné, kinek férje a várban most is régi hivatalát viseli, csakhogy az *újabb divat szerint* nem híják többé Perflexnek, hanem élelmezési biztosnak. (*Háztartás igen szűk körülmények között*)²⁶

23 JMÖM Regények 14. 29-30. pp.

24 JMÖM Regények 14. 91. p.

25 JMÖM Regények 14. 104. p.

26 JMÖM Regények 14. 123. p.

A schoeck-i irigység-tézis egyik elég agresszív változata:

– Ejh, uraim, ne hímez-hámozzanak önök. Lávay Bélát gonoszul rágalmazta egy egész társaság előtt Bárzsing. Azt beszélte felőle, hogy áruló.

Mit? Áruló? Ez is *divat* volt akkor. Két ember összeveszett valamin; egymást rögtön elnevezte árulónak. (*Háztartás igen szűk körülmények között*)²⁷

A megtörlés elől bujdosók ál-öltözeteit nevezi *divat*nak az elbeszélő: az ironia arra épül, hogy a *divatot* követni ebben az értelemben az üldözöttek „elitjébe” való tartozást jelenti. A fejezet címe azonban rögtön törli is az iróniát.

Emlékeztek-e még arra a szomorú *divatra*? Mikor az ember darócruhát öltött, pórköntöst, nem olyat, mint aminőt most viselni divat, selyemutánzatát az abaposztónak, hanem valódi, igazi kocsisruhát, zsír-szagút, fontos talpút és a – megfelelő szolgálatot is hozzá. A tudós, a dandy, a hős lovakat vakart. S ha egy álmezben felismerték, ismét más *divatot* öltött, más házhoz szegődött, másféle parasztnak adta ki magát. (*Az, ami játék, és az, ami nem játék*)²⁸

A *Politikai divatok* című fejezet voltaképpen a regény címének értelmezésével indul:

Hja bizony, jámbor barátim, a *politikai divatok* is csak olyanok, mint más *divat*; míg fényes, míg új, az egész publikum hordja, mikor kopik, leveti, zsbivásárra jut; egy-két elkésett ember hordja még, azt meg is bámulják érte nagyon, aztán az is csak leteszi, mikor látja, hogy magában maradt. [...] No, ez elmúlt. Jött más. *Divat csak divat*. Egyszer az a *divat*, hogy a honleányok tépést csinálnak, másszor meg az a *divat*, hogy egyik táncvigalomból ki, a másikba be. Egyszer az a *divat*, hogy hősök, nagy szónokok arcképeit hordják melltűkben, inggombokon, karpereceken, pálcáfogantyúkon; másik évben aztán jön egy táncosnő, egy énekesnő, egy lovarművésznő, s annak az arcképe kerül a melltűkre, az inggombokra. *Vannak túlfogékony kedélyek, kik az elsőbb eseteknél hízogó diatribákkal kenik a lelkes publikumot, s az utóbbiaknál szatírákkal ostorozzák; a józan filozóf azonban úgy veszi a dolgot, hogy a divat csak divat: elkopik, elszakad; majd ez, amelyik most nem tetszik, szintén elkopik, elszakad; jön helyette – talán furcsább, talán nem is olyan, amilyet kívánunk, de mindenesetre új. [...]*

Vannak bölcs, józan belátású emberek, akik sohasem kerülnek a zsbivásárba, vagy ha nagy tisztelet akarja őket érni, a múzeumba, hol a tisztos régiségeket őrzik.

Bárzsing úr például olyan jó flamingó volt annak az idejében, amilyen csak tucatszámra szedte a honleányoktól a nemzetiszínű szalagcsillagokat, s ha egy-egy csatadalát elolvasná valaki, amit akkor írt, aligha ki nem lenné tőle a hideg e békeszerető időben, hogy nagyobb dolgokat ne is emlegessünk. De hát ugyan, ki vetné neki ezt szemére! *Ha akkor az volt a divat. (Politikai divatok)*²⁹

Jókai/Lávay a regényen belül is ezt a „filozóf” alkatot jeleníti meg:

Ellenkezőleg, mindig akad elég nagy kísérete a hangadó egyéniségnek, egy csoport fiatalember,

27 JMÖM Regények 14. 125. p.

28 JMÖM Regények 14. 286. p.

29 JMÖM Regények 14. 354. p.

aki fiatalsága öntudatában megnyugszik abban, hogy ő még ráér karaktert kifejteni; mindig kész mulatók, kik azt tartják, hogy csak fidélis cimborá legyen valaki, aztán a nyilvános jellemével ne sokat törődjék az ember; korán-vén töpörödött zsenik, akik fiatalságuk ábrándjait botlásoknak beismerve, most már felcsaptak hidegvérű kozmopolitáknak; és végre egy sereg léha ember, aki sohasem szokott a maga fejével gondolkozni, hanem *felveszi a divatot, úgy, ahogy készen kapja a boltban*.

Azért természetesen vannak még emberek, akik *az utcán kapós divatot* nem hordják; akik megmaradtak amellest, amit egyszer szépnek, jónak hittek; csakhogy azok félrevonultak odúikba, otthon ülnek, nagyon válogatják a magukhoz hasonlókat, s nemigen adnak életjelt azokon kívül. Ezek persze a baglyok.

Akik nem akarják átlátni, hogy a világ változik, mert annak szükségképpen változnia kell; hogy az embernek új ruhát felvenni nem aposztázia, hanem csak mutare consilium in melius, hogy ami tegnapelőtt okos volt, az ma már bolond, s ami ma képtelenség, az holnap egészen helyes lesz. – Ilyen bagoly volt Lávay Béla is. (*Politikai divatok*)³⁰

A divat-diskurzus a politikai különvélemény, a fennálló politikai status quo elleni bizalmatlanság nagyon erősen elrejtett metaforája is lehet, mint Volozov herceg és Dombay anekdota-szerű epizódjában:

– Te Elemér, mondd meg nekem, ki az a fiatalember ott a földszinten, aki a negyedik páholy alatt áll, a pálcájára támaszkodva.

– Az ott, abban a manchester paletotban? Az egyik színésznőnek az ura.

– De patvart! Az túlra rajta. Abban a chamois kabátban.

– Úgy? Az is egy színésznőnek az ura.

– De hogy híják?

– Lávay Béla. [...]

– Hát tudod mit? Ne hozd neki elő ezt a dolgot. Más szándékom van vele. [...] Én szeretném őt jogigazgatónak választani.

– Azt jól teszed. Rendes ember, és nem csal meg. Egyébiránt én kitalálom, hogy miért jöttél e percben erre az ötletre.

A herceg kétkedve tekintte szomszédjára.

– Nem azt.

– Fogadjunk.

– Jól van. Ezer rubelbe.

– Eredj, ne légy bolond. Nem vagy most otthon.

– Hát fogadjunk egy fertálybankóba.

– Áll. Teneked ez a bizarr ötleted jött most: az én Fertőy barátom, azon rendületlen barátságánál fogva, mely engemet az ő házához köt, nagyon sokszor megtisztel azzal, hogy pénzügyi viszonyainak mibenlétét velem bizalmasan megismerteti; olyankor én őt mindig a fiskálisomhoz szoktam utasítani, s az megért mind a kettőnket. De milyen mulatságos fordulat lesz az, ha Lávay Bélát nevezem ki jogigazgatónak, s jövőre Fertőy barátomat a legártatlanabb orcával küldözöm őhöz, hogy értekezzék velem, ha tetszik.

A herceg kacagott a vége felé. Az ötlet mulatságos volt, de nem az ő agyában szülemlett. Kacagott,

30 JMÖM Regények 14. 356. p.

de a fejét rázta; az igazi indok nem volt eltalálva. Hanem – ez a magyarázat nagyon jó volt arra, hogy a valódit eltakarja mindenki szeme elől. A világ azt fogja hinni, hogy *szatírá*t lát, és nem veszi észre mögötte az idillt.

Volozov engedte diadalmaskodni szomszédját; mosolygó malíciával vett elő tárcájából egy újdontú egyforintost, azt négyrét hajtotta, nyelvével a hajtás széleit megnyalazá; s figyelmesen leszakított belőle egy negyedet. Ez is *egyik politikai divat* volt.

– Megnyerted – szólt Dombay elé téve a nyeresémet. (*A sápadt asszony*)³¹

Jókai szatírja az 1850-es évek 1862-ből elbeszél leírásaiban a legélesebb. Az 1849 utáni évtizedben a spiritisza szeánszokra, a túlvilággal való kapcsolatokra, az asztaltáncoltatásra (*table moving*) korlátozódik a szatíra szerint a politikai „közélet”: a hatalom által korlátozott politikai diskurzus helyét más diskurzusok veszik át. A szatirikus nézőpont itt mintha valamiféle politikai eszköztudományt vizionálna, amelyben a politikai vélemény szabadság csak az evilágon túli szférákban létezne:

Ha a földön már nem volt mit tanulni, áttértünk a földöntúli régiókba, s csináltunk magunknak a szellemekből mulatságot.

Ez a játék is egészen politikai divattá nőtte ki magát.

A szellemek természetesen mind szabadelvűek. Ők nem barátjai a konzervativizmusnak, mert ha azok volnának, nem hagyták volna itt porhüvelyeket; ellenben nagyon is kedvelői a gyors haladásnak, amiről meggyőződhetett mindenki, ha megkérdezte a táncoló asztal kopogó szellemétől, honnan jött e percben, s hallá a bámulatos választ, hogy Calcuttából, Tifliszből vagy Connecticutból.

A szellemek azonkívül demokraták is, s anyagi érdekek által meg nem vesztegethetők, ellenben annál hajlandóbbak mindenféle konspirációkra, s e tekintetben valódi vakmerőséget fejtenek ki. (*A table moving korszak*)³²

Az intrikusok bukása sem tragikus, éppen a relativizáló – *politikai divat* – kontextusok miatt:

Fertő nyomorultul elesett. Oly menthetetlenül elbukott, hogy még csak nem is védhette magát. Az egész *politikai divat*, mely őt felszínre emelte, avulóban volt már, más készült helyébe; s Fertőnek e rögtöni balesetében alig volt már kinél segítséget keresnie. (*A kísértet*)³³

Másfelől kétségtelen, hogy a *Politikai divatok* cím „politikai” jelzője a töretlen karrier-diskurzust meg is bontja, mert arról szól, hogy a politikai ideológiák hogyan sajátítják ki a társadalmi-politikai-kulturális elit értelmezhetőségét. Vagyis a Jókai-regény lényegében a politikai értelemben megosztott elitekről és az elitek felé tájékozódó laikusokról/dilettánsokról szóló szatíra. (Az olvasó van többnyire abban a szerepben, akiben vágy ébred az elithez való tartozás iránt, az *elbeszélő* pedig a trebátiusi, bizonyonnyal értelmetlen, *lebeszélő* szerepet is igyekszik magára öltetni.)

Foglalkoztat egy ideje, hogy Jókai miért nemcsak az általános társadalomképéről – különben

31 JMÖM Regények 14. 373-375. pp.

32 JMÖM Regények 14. 397. p.

33 JMÖM Regények 14. 440. p.

ha ironikusan olvassuk a Fábry Anna által kilajstromozott adatsorokat,³⁴ árnyaltabb képet kapunk –, hanem az irodalmi életről, az irodalom társadalomtörténetéről is alternatív valóságokat épített fel néhány regényében, az 1872-es *És mégis mozog a Föld* könyvszekrény-jelenetében is és sok más helyen.

Az 1857/58-as, szintén Komáromban játszódó *Elátkozott család A „Hyppocrene”* című fejezete maga is egy alternatív irodalomtörténet a felvilágosodás és az érzékenység irodalmának évtizedeiről, ahol a tudós protestáns lelkész, Gutai Thaddeus (mintha maga Péczeli József lenne) „uram vezérlete alatt összeállottak a környék írástudói” stb. Az alternativitás a leginkább Toldynak az 1851-es *A magyar nemzeti irodalom történetében* és az 1859-60-as *Kazinczy Ferenc és korában* rögzített irodalomtörténeti narratíváihoz képest szembeötlő.

A *Politikai divatok* az irodalmi konjunktúra és dekonjunktúra tragikus váltását mutatja be. Ha a *szatírai* élet nézzük: azt, hogy hogyan szűnnek meg a kulturális elit felé törekvés, a *kulturális* – és csak másodsorban *nemzetiségi* – *asszimiláció* lehetőségei '48-49-ben és az ötvenes években, hogyan tűnnek el a régi reformista elitek, és hogyan jön létre egy olyan újelit, amelyhez nem érdemes tartozni. A politikai irányvonalakat, a megosztott politikai elitet Jókai 1861-63-ban nyíltan nem kezdi ki. Azt azonban egyszerű írói eszközökkel eléri, hogy az egyik oldal ügyeskedői ne legyenek szimpatikusak az olvasó számára; s azt sem hagyhatja ki, hogy míg a Pusztafi-Lávay-vonal az esztétikai érték képviselőjeként áll előttünk, addig az egyik főinrikus, Bárzsing menthetetlenül dilettáns drámaíró, akit Vörösmarty állítólagos üzeneteivel rá lehet szedni és jó mélyre sikerül is elsüllyeszteni önnön tehetségtelenségébe.

Hogy ki ez a Bárzsing, akit a szakirodalom Kuthy Lajossal azonosított? Jókai írja az *Írói arcképek* Petőfiről szóló – *Petőfi és ellenségei* című – részében:

A legközelebbi jour fixen a teázás közben kiki elmondta, hogy mi új munkán dolgozik? „Én most egy regényhez kezdtem, mondá Petőfi, aminek a címe 'a magyar Rinaldo Rinaldini', téged tettelek meg a címszerep hősének!” – Ez Kuthynak szólt. – Arra ez büszke önérzettel kelt fel az asztaltól s vállára veregetve Petőfinek, azt mondá: „édes öcsém, nőj te még egy kicsit, ha engem ennek vagy amannak meg akarsz tenni!” – S több jour fixen nem voltunk nála. – Hozzá is fogott Petőfi a „magyar Rinaldo” megírásához, hanem aztán nevezetesebb dolgok jöttek közbe, amik töredékben hagyták a megkezdett *szatíráját*.³⁵

34 Ld. a monográfia *Rendi meghatározottságok* című fejezetét, s ezen belül az *Átjárhatók-e a rendi keretek?* című alfejezetet: FÁBRY Anna: *Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi Magyarország képe Jókai Mór regényeiben*. Skiz Könyv- és Lapkiadó Kft., Budapest, 1991. 93-128. pp. illetve: 124-128. pp.

35 Jókai Mór: *Írói arcképek*. Unikornis Kiadó, Budapest, 1993. 144. p.